

Osmanlı Coğrafyasında İktidarın Sınırlandırılması (Anayasacılık): Tunus Tecrübesi

Ayhan CEYLAN

Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi (Erzincan)

Özet

Tunus 1574 yılında Osmanlı yönetimine girdi. Osmanlı egemenliği altında Tunus eyaleti geniş bir özerkliğe sahipti. 19. yüzyılın ortalarında, Fransa ve İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerinin ticarî ve siyasî menfaatlerini temine yönelik yapmış oldukları baskı, 1857 yılında Tunus Beyi'ni Tanzimat ve Islahat Fermanlarından esinlenen *Ahdü'l-Emân* isminde bir bildiriye ilan etmek zorunda bıraktı. Temelde Müslüman olmayan Avrupalıların haklarını güvenceye alan bu belge sonrası süregelen benzer baskı, 1861 yılında Muhammed Sadık Bey (1859–1882) tarafından, İslam-Osmanlı coğrafyasında kendi türünün ilki sayılan *Kânûnu'd-Devle* adlı bir anayasayı ilanla sonuçlandı. Anayasa, sınırlı bir monarşi kurmak amacındaydı. Yasama fonksiyonu, *el-Meclisü'l-Ekber* adlı 60 kişiden oluşan bir meclis tarafından yerine getirilmekteydi. Yürütme gücü, kural olarak melek ve vezirlerden oluşmaktaydı. Yargı bağımsız olup, çeşitli mahkemelerce yerine getirilmekteydi. Anayasa, 1864 yılında patlak veren bir isyan sonrası askıya alındı.

Anahtar Kelimeler: Anayasacılık, 1861 Tunus Anayasası, *Ahdü'l-emân*, *Kânunu'd-devle*, Düstûr.

Giriş

ANAYASACILIK (CONSTITUTIONALISM) TERİMİ, XIX. yüzyılda Batı'da ortaya çıkmıştır.¹ Avrupa tarihindeki düşünce ve kurumlardan beslenen ve mutlak monarşizme karşı geliştirilen terim, siyasal iktidarın keyfi ve kötü yönetimini hukukî ve kurumsal mekanizmalar vasıtasıyla "sınırlamayı" öngörmektedir.² İktidarın kurallarla sınırlanmasını hedefleyen hukukî araçlar kapsamında, Batı'da, XVIII. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte anayasal nitelikte kabul edilen hak ve özgürlük bildirimleri ve anayasalar ilan edilmiştir. Ancak, iktidarın sınırlandırılmasında en etkili araç, sınırlandırmayı kurumsal bir mekanizmaya bağlayan "anayasa" olarak görülmüştür. Nitekim bu hukukî belgenin etkinliğinin farkında olarak, Batı'da; Amerika'da 1787, Fransa'da 1791, İspanya'da 1812, Norveç'te 1814, Belçika'da 1831, Hollanda'da 1848, Prusya'da 1850, Yunanistan'da 1864 ve Avusturya'da 1867 yıllarında ilan edilenler belli başlıları olmak üzere pek çok anayasa kabul edilmiştir.³

Modern anayasacılık hareketi, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle kısa sürede Osmanlı coğrafyasına da yayılmıştır. 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islâhât Fermanı ve 1876 Kanun-ı Esâsi'si bu çerçevede Osmanlı merkezinde ilan edilen önemli hukukî metinlerdir. Anayasacılık hareketlerinin hemen hemen aynı dönemde Osmanlı vilayetlerinde de karşılık bulduğu gözlemlenmektedir. Merkez dışında anayasacılık bakımından en dikkat çekici eyalet Tunus'tur. Zira bu eyalette, 1857 yılında, Tanzimat ve Islâhât Fermanlarından yararlanılarak *Ahdü'l-Emân* adlı haklar bildirgesi niteliğinde bir belge ilan edilmiş, 1861 yılında, İslam-Osmanlı coğrafyasında ilk modern anayasa olarak kabul edilen *Kanunu'd-Devle* yürürlüğe konmuştur. Aynı şekilde, bu iki belgenin şekillenmesinde büyük emekleri olan ıslâhatçı bir grup, Tunus'ta, Yeni Osmanlılar hareketiyle eş zamanlı olarak hukukla bağlı sınırlı bir yönetim öngören anayasacılıkla ilgili düşünceler ortaya koymuştur.

1 Gisbert H. Flanz, *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri*, çev. Necat Erder-Şerif Mardin-Aydın Sinanoğlu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1956, s. 6.

2 Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2001, s. 7-15.

3 Flanz, *Anayasa hareketleri*, s. 28 vd.

1. Kavramsal Boyut: Meşrûti ya da Mukayyed Yönetim

Anayasacılık hareketi, XIX. asırda İslam-Osmanlı coğrafyasında yönetimlerin tasnifinde de etkisini göstermiştir. İktidarın, genelde anayasacılık özelde anayasa karşısındaki tutumu ve düzenleniş biçimi, yönetim şeklinin isimlendirilmesinde belirleyici olmuştur. “Kayıtsız, şartsız”, anlamına gelen mutlak kelimesinden hareketle geliştirilen “mutlak monarşi; hükümdarın iktidarının hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmadığı yönetim şeklini ifade etmiştir.⁴ Kabul gör-meyen bu keyfi yönetim biçimine karşı ise, meşrûti ya da mukayyed yönetim şekli ortaya çıkarılmıştır. “Kayıtlı, şartlı” anlamlarının karşılığı olarak, Osmanlı merkezi, “şart”ı temel alarak “meşrûti”; Arap dünyası ise, “kayd”ı esas alarak “mukayyed” kavramını türetmiştir. Böylelikle hükümdarın şahsında temsil edilen iktidarın (mutlak monarşi) kayda ve şarta bağlandığını belirtmek üzere, Osmanlı merkezi meşrûti monarşi/meşrûtiyet, Arap dünyası ise daha çok mukayyed yönetim ifadesini kullanmıştır. Arap coğrafyasında kavram bu şekliyle ilk defa Mısırlı Tahtâvî’nin *Tahlîsü’l-İbrîz fî Telhîsi Bârîz* adlı eserinde yer almış olmalıdır.⁵ Tunuslu islâhatçı Ebu Diyâf, kaynakları arasında yer alan Tahtâvî’den esinlenerek olsa gerek, eseri *İthâf*’ta bu tarz yönetimi; “el-mülkü’l-mukayyed bi-kanun” olarak adlandırmıştır.⁶ Ancak, Osmanlı literatüründe Ali Suavi’de olduğu gibi, mutlak yönetimin zıddı olarak “mukayyed yönetim” ibaresinin öne çıkarılıp, “mukayyed ve meşrûti idare”nin müteradif olarak yan yana kullanımı örneğine rastlamak da mümkündür.⁷ Her halde, “meşrutiyet” XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı’nın türeterek siyasi ve hukuki literatüre kazandırdığı bir terimdir. Bu yerleşik anlamıyla, 1876 Anayasası ile başlayan ve 1909 değişiklikleri ile devam eden devreyi tanımlamaktadır.⁸

Yönetimi hukukla çerçeveleyen “anayasa” ve o anayasanın öngördüğü parlamentoya dayalı bir “kurumsal yapılanma” oluştu-

4 *Türk Hukuk Lügati*, 4. Baskı, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1998, s. 241.

5 Rifâa Râfi et-Tahtâvî, *Tahlîsü’l-İbrîz fî Telhîsi Bârîz*, Bulak 1849, s. 140, 252.

6 Ahmed b. Ebi’ d-Diyâf, *İthâfu Ehli’z-Zaman bi-Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi’l-Emân (İthâf)*, Vezâretü’s-Sekâfe, Tûnis 1999, c. I/1, s. 8.

7 Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 572; İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 102 d.n. 3.

8 M. Şükrü Hanoğlu, “Meşrutiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXIX, Ankara 2004, s. 388-389.

rulamadığı takdirde sınırlı bir yönetimden, dolayısıyla da modern anayasacılıktan bahsedilemez. Aynı şekilde, anayasanın olmadığı ve hükümdarın iktidarını sınırlayacak başta parlamento olmak üzere kurumsal araçlara yer verilmeyen bir yönetimin meşrûti ya da mukayyed olarak nitelendirilmesi de mümkün değildir. Böylece, Osmanlı coğrafyasında, mutlak monarşiye karşı geliştirilen ve sınırlı bir iktidar öngören meşrûti ya da mukayyed yönetim, son tahlilde, iktidarı kurallarla ve kurumlarla sınırlamayı hedefleyen anayasacılıkla özdeşleşir veya onun bir aracı olarak ortaya çıkar. Böylelikle konu, esas olarak geniş ölçekte bağlı olduğu bir anayasacılık meselesi olarak belirginleşir. Anayasacılık aynı zamanda siyasal iktidarın sınırlandırılmasına yönelik her türlü düşünce, araç, yöntem, kural ve kurumları da içerdiğinden,⁹ Tunus'u kapsayan anayasacılıkla ilgili bu incelemenin temel çerçevesi de şekillenmiş olmaktadır: Anayasacılık fikri, anayasal belgeler, bu belgelerde ortaya konan anayasal düzen ve uygulama. Ancak öncelikle Tunus'ta anayasacılığı hazırlayan sebepler üzerinde durulmalıdır.

2. Tunus'ta Anayasacılığı Hazırlayan Sebepler

XIX. yüzyılın ilk yarısında Tunus'un içerisinde bulunduğu sosyal, siyasal, hukukî, askerî ve ekonomik şartlar ıslâhat için uygun bir zemin oluşturmuştur. Dış dinamiklerin de tetiklemesiyle, Tunus'ta ilk ıslâhat girişimi, Osmanlı Devleti ile bağlantılı ve işbirliği halinde askerî alanda başlatılmıştır. Tunus valisi Hüseyin Bey (1824–1835) ve özellikle de Ahmet Bey (1837–1855) döneminde II. Mahmut ve Mehmet Ali Paşa örnek alınarak askerî ıslâhata ağırlık verilmiştir.¹⁰ Ahmet Bey'in ıslâhatları askerî alanla sınırlı kalmamış; eğitim, kültür ve iktisadî alana da yansımıştır. Askerî karakteri ile öne çıkan Ahmet Bey'in ıslâhatları, bekleneni veremediği gibi, mâli açıdan da eyalet bütçesine çok büyük yük getirmiştir.¹¹

⁹ Zühtü Arslan, *Anayasa Teorisi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2005, s. 21.

¹⁰ BOA, H.H., 293/17472, 29 Zilhicce 1242; BOA, H.H., 298/17695, 29 Zilhicce 1242; BOA, H.H., 457/22541-A, 9 Recep 1247.

¹¹ Şeybânî Binbelgîs, *Buhûs ve Dirâsât fî Târihi Tûnusi'l-Hadîs ve'l-Muâsır*, et-tabatü's-sânî, y.y., 2003, s. 23-24; Habib el-Cinhânî, "Hareketü'l-İslâhiyye fî Tûnis Hilâle'n-Nısfî's-Sânî mine'l-Karnî't-Tâsia Aşer", *Havliyyât el-Câmiati't-Tûnisîyye*, el-adedü's-sâdis, 1969, s. 120-126; Ali es-Sûlî, *ed-Dîn ve'd-Devle ve'l-Müctema' fî Mevâkıf ve Âsârî Muhammed Bayram el-Hâmîs, Dârü't-Talîfatü'l-Cedide*, Suriye 2003, s. 317.

Bununla birlikte, istenen hedeflere ulaştıramasa da, Ahmet Bey'in bu girişimleri, ıslâhat fikrini ve ıslâhata taraftar seçkin bir zümreyi ortaya çıkarmıştır. Tunus'ta ıslâhat taraftarları iki temel grupta toplanabilir. Bunlardan ilki, İbrahim Reyâyî, Mahmut Kâbâdo, Ebû Diyâf, IV. Muhammed Bayram, Tayyib b. Selâme, V. Muhammed Bayram, Tâhir b. Âşûr ve Salim Bûhâcib gibi Hammûda Paşa'nın ihya ettiği geleneksel medreseden yetişen ulemâdan oluşmaktadır. Bunlar dinî, ilmî ve kazâî önemli makamlarda bulunmaktaydılar.¹² İkincisi, Hayreddin Paşa, General Hüseyin ve Vezir Rüstem gibi Ahmed Bey'in kurduğu Bardo'daki modern harp okulu mezunları veya askerî eğitim alan asker ve devlet adamlarından meydana gelmektedir. Bu okuldan mezun olanlar da ileride önemli askerî ve siyasi makamlara yükseleceklerdir. Her iki gruptaki ıslâh fikrinin temelinde ve şekillenmesinde, Tunus beylerinin bazısının da fikirlerinden etkilendiği İbn Haldun'un etkisi görülmektedir.¹³

Tunuslular, iletişim halinde buldukları; İstanbul, Mısır ve Avrupa'da meydana gelen yenilikleri takip etmekteydiler. Kapı ket-hüdâsı gibi görevlilerin payitahttaki gelişmeleri eyalete bildirmeleri yanında, ulemâ ve devlet adamları İstanbul'u ziyaretleri esnasında yapılan ıslâhatları bizzat görmekteydiler. Tanzimât Fermanı ilan edildiğinde, ne anlam ifade ettiği ve neler getirdiği Tunus'ta kavranmıştı.¹⁴ Mısır'daki gelişmeler yakından izlenmekte, Paris'e giden ve gözlemlerini aktaran Mısırlı ıslâhatçı Tahtâvî'nin eseri Tunuslu ıslâhatçılar tarafından bilinmekteydi.¹⁵ Başta Ahmed Bey olmak üzere, Avrupa'ya seyahat eden Ebu Diyâf, General Hüseyin ve Hayreddin Paşa gibi ıslâhatçılar gördükleri düzen, gelişme ve özgürlükten etkilendiler. Islâhatçıların önde gelen isimlerinden Hayreddin Paşa, görevi dolayısıyla 1853–1857 yılları

12 Tunus'ta ulemâ hakkında geniş bilgi için bkz. Arnold H. Grien, *el-Ulemâü't-Tûnisîyyûn*, çev. Hafnâvî Amâyiriyye-Esmâ Muallâ, Dârü Sehnûn-Beytü'l-Hikme, Tûnis 1995.

13 Mustafa et-Tevâtî, *Tûnisu'n-Nâhida: mine't-Tecdîd ila't-Tahdîs*, Dârü'l-Marife, Tûnis 2002, s. 38, 51-52; Binbelgîs, *Buhûs*, s. 18-32; Cinhânî, "Hareketü'l-İslâhiyye", s. 119.

14 Şeybânî Binbelgîs, *en-Nizamü'l-Kazâî fi Bilâdi't-Tûnisîyye 1857-1921*, Mektebetü Alâeddin, Sfaks 2002, s. 77; Ahmed Tıveylî, *Dirâsât ve Vesâik ani'l-Hareketi'l-İslâhiyye bi Tûnis*, Tûnis 1992, s. 10 vd.

15 Tevâtî, *Tûnisu'n-Nâhida*, s. 38; G. S. Van Krieken, *Hayrüdîn ve'l-Bilâdü't-Tûnisî (1850-1881)*, çev. Beşîr b. Selâme, Dârü Sehnûn, Tûnis 1988, s. 16-17.

arasında Fransa'da bulunmuş ve yenilikleri yakından görme fırsatı elde etmişti.¹⁶ Islâhat taraftarı ulemâ ve devlet adamlarının Osmanlı başkentine, özellikle de Avrupa'ya yönelik seyahatleri, onları, modernizm fikrinin ve adaptasyonunun kendi toplumları lehine yararlar getireceği noktasına götürmüştü.¹⁷

Bâbiâli'nin Tanzimat'ı eyaletlerde de uygulamak istemesi, anayasacılık tartışmalarını merkezin dışına taşıyan önemli bir etken olmuştur. Nitekim ilanından kısa sonra Tanzimat Fermanı, Bâbiâli temsilcisi tarafından Tunus'a getirilmiş, 12 Mart 1840 Salı günü Arapçaya çevrilmiş metni Bardo Sarayı'nda; Bey, ulemâ, vüzerâ, dayı ve askerî erkanın da hazır bulunduğu bir heyet önünde törenle okunmuştur. Temsilciye, itaatin bir gerekliliği olarak Fermanın uygulanmasından kaçınılamayacağı, ancak bunun için zamana ihtiyaç duyulduğu belirtilmiş, bu şekilde söz alan elçi geri dönmüştür.¹⁸ Ahmet Bey, ilkelerine karşı olmasa da, kendisini sıkıca merkeze bağlayacak Tanzimat Fermanı'nı eyalette uygulamaktan kaçınmakta, ancak bunu açıkça dile getirmemekte, oyalayıcı tavırlar sergilemektedir.¹⁹ Kanun hâkimiyetine dayanan böyle bir yönetim anlayışı, doğal olarak, özerk yönetime ve keyfilige alışmış Tunus valisi için kolay değildir.

XIX. yüzyılın ortasından itibaren, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupalı konsololar, Tunus'ta mâlî imtiyazlarla elde ettikleri nüfuzu, kapitülasyonlarla vatandaşları lehine tanınan hukukî imtiyazları genişletmek suretiyle kullanmaya yöneldiler. Özellikle Fransa ve İngiltere konsoloları, devletlerinin ve eyalette yaşayan tüccar, sermayedâr ve yatırımcı vatandaşlarının ticarî kazanımlarını hukukî alana da yansıtarak güvenceye kavuşturmak amacıyla, Bey üzerinde etkili olmaya başladılar. Bu sırada, Tunus'ta bir Yahudinin idam edilmesi bardağı taşıran damla oldu.

16 Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, 2. baskı, Kültür Bakanlığı, Ankara 1999, s. 40-46; Muhammed Salah Mzali-Jean Pignon, *Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Hatıraları*, çev. Belma Aksun, Nehir Yayınları, İstanbul 1997, s. 22-24; Binbelgîs, *Nizâmü'l-Kazâ*, s. 78; Tevâtî, *Tûnisu'n-Nâhida*, s. 35; Ahmed Emîn, *Zuemâü'l-İslâh*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, ts., s. 154.

17 Kenneth J. Perkins, *Tunisia*, Westview Press, Colorado 1986, s. 72.

18 *İthâf*, c. I/1, s. 39; c. II/4, s. 38.

19 BOA, Y.EE., 90/14, 7 Rebiülevvel 1269; Abdülcelil Temîmî, "Takrîr anî'l-Ehdâsi's-Siyâsiyye bi Tûnis Hilâle'l-İşrîyn Senete't-Tâliye (1838-1858)", *el-Mecelletü't-Târîhiyyetü'l-Megâribiyye*, aded 2, Yûlyo 1974, Tûnis, s. 117.

Konsoloslar Bey'e karşı, artık nasihatten sözlü ve fiilî tehdit aşamasına yöneldiler. 1857 Ağustos sonlarında, Tunus'ta bulunan yabancıların ticarî ve hukukî menfaatlerini hukukî bir belgenin ilanıyla teminata kavuşturmak üzere, bir Fransız donanması Tunus'a geldi. Fransız ve İngiliz konsolosları, Fransız ve İngiliz donanmaları gölgesindeki baskıyla, 9 Eylül 1857'de Bey'e *Ahdü'l-Emân*'ı ilan ettirdiler.²⁰

Ahdü'l-Emân'ın ilanını yeterli görmeyen Fransa ve İngiltere konsolosları, belgede ilan edilen hakların anayasa ve kanunlarda tanınması ve güvenceye kavuşturulması için çaba göstermeye başladılar. Tüccar ve yatırımcı olarak Tunus'a giren Avrupalılar da siyasi yönetimden kendi ihtiyaçlarına uygun hukukî düzenlemeler yapılmasını istemekteydiler. Bu hedefe yönelik olarak eskiden beri eyalette birbirine rakip olan Fransa ve İngiltere, başta anayasa olmak üzere bu güvenceleri sağlayacak hukukî reformlar için birlikte Bey üzerinde baskıda bulundular.²¹

Tunus'ta bağımsız bir devlet anlayışı ve anayasa kabulü bir süreç sonucunda ortaya çıkmıştır. Osmanlı yönetiminde geniş bir özerklikten yararlanan Tunus beyleri, Fransa'nın Cezayir'i işgaline denk düşen 1830 yılından itibaren, Fransa'nın siyasi menfaatine uygun olarak yönlendirmesinin de etkisiyle, merkeze karşı daha bağımsız hareket etmeye başlamışlardır.²² Bununla birlikte, Tunus beyleri, dışa karşı zaman zaman bir hükümdar edasında fiilî tavırlar sergileseler de, Bâbîâlî ile ilişkilerinde bu yönde açık bir irade ortaya koymamışlardır. Bâbîâlî, eyaletteki gidişattan memnun olmasa da, Fransa ve İngiltere'nin karşı koymasından, eyalete kendi istediği istikamette bir müdahalede bulunmamıştır. Böyle olunca, Beylere karşı, özellikle Fransa'ya yaklaştırmama düşüncesiyle, idare-i maslahatçı ve dengeli bir tarzda davranmıştır.²³

Tunus'un bağımsızlık fikrine yönelmesinde, çevre eyaletlerdeki gelişmelerin cesaret verici rol oynadığı söylenebilir: Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı saltanatına karşı bağımsızlık siyaseti izlemedeki başarısı, Fransa'nın, Osmanlı yönetimindeki Cezayir eyaletini işgalinin Avrupa devletleri karşısında Osmanlı

20 *İthâf*, c. II/4, S. 235 vd; Binbelgis, *Nizâmü'l-Kazâ*, s. 79.

21 Perkins, *Tunisia*, s. 73.

22 Abdülcelîl Temîmî, *Buhûs ve Vesâik fi't-Târîhi'l-Mağribî min 1816 ilâ 1871*, ed-Dârü't-Tûnisî li'n-Neşr, Tûnis 1972, s. 19.

23 Atilla Çetin, "Hüseynîler", *DİA*, c. XIX, (İstanbul 1999), s. 26-27.

Devleti'nin zayıflığını ve yönetimi altındaki toprakları sömürgeciliğe karşı koruyamayacağı hissini ortaya çıkarması ve Osmanlı Devleti'nin askerî bir müdahaleyle Trablusgarb'daki Karamanlı Hanedanına son verip bu eyaleti doğrudan merkeze bağlaması sonucu Tunus'taki Hüseyinî Hanedanlığının benzer akıbete uğramaktan korkması, bunlar arasında sayılabilir. Bahsi geçen olaylar aynı zamanda eyalette oluşmaya başlayan "Tunusluluk" şuurunu da belli ölçüde besleyerek, bağımsızlık fikrine yönelmede katkı sağlamıştır.²⁴ Ahmet Bey ile birlikte, Bâbîâlîyle Türkçe yazışmanın terk edilmesi ve Tunus doğumlu olmayan memâlik kökenli yöneticilere eyalette duyulan tepki, millî bir kimlik anlayışının yeşerdiğine işaret etmektedir.²⁵

1859 yılında yönetimi üstlenen III. Müşir Muhammed Sâdık Bey'de artan yönde bir melik tavrı görülmektedir.²⁶ Bu tavır, 1860 yılı Şubat ve Mart aylarında Beylik Kararnâmesi ile yayımlanan Vezâret Kanunlarında, egemen, bağımsız bir devlete işaret eden

24 Cinhânî, "Hareketü'l-İslâhiyye", s. 114-115.

25 *The Surest Path*, çev. L. Carl Brown, Harvard University, Cambridge 1967, s. 15; Ahmed Tıveylî, *Târîhu Medîneti Tûnis*, Şirketü't-Tûnisîyye li'n-Neşr, Tûnis 2002, s. 136-137. Tunusluluğun ilk adımları Ham-mûda Paşa dönemi (1782-1814) ile atılmaya başlanmıştır.

26 Adet olduğu üzere yeni Bey seçimi ile birlikte Bâbîâlîye hediye sunmak üzere bir heyet yollanmaktadır. Sadık Bey'in seçimini bildirmek ve tevcih fermanı almak üzere, eyaleti temsilen Harp Veziri Hayreddin ve Belediye Başkanı Hüseyin, Bey'in bir mektubuyla birlikte İstanbul'a gönderildi. Ebu Diyâf, Muhammed Sadık Bey'in mektubunun seleflerinin Bâbîâlî ile olan mektuplarıyla karşılaştırıldığında saygı ve itaat üslubu bakımından farklılık taşıdığına dikkat çekmektedir. Bu ve önceki beylerin Osmanlı Devleti ile yazışmalarını kaleme alan Ebû Diyâf, mektubun ilk şeklinde Hayreddin'in "Harp Veziri" şeklindeki makamını beyan eden ifadeyi kaleme almaz. Bey niçin makam ismini yazmadığını sorduğunda, bunun Bâbîâlî ile yazışmalarda bir adet olduğunu, Bey'in vezir ile temsil edilmesinin câri örfte bağımsızlığı işaret ettiğini ve bunu dikkate alarak edeben makam ismini belirtmediğini söyler. Bey, insanların gözünde, güçlü otorite sahibi olduklarını ve kendilerini küçük görmeye gerek olmadığını, Fransız konsolosun da kendisini bağımsız gördüğünü belirtir. Mektubu kendi isteği doğrultusunda düzelttirerek, "Osmanlı Devleti'ne saygı ile birlikte, makamlarımızı da koruyalım" cevabını verir. Ancak Ebû Diyâf, onun sanki denk devletlerarasındaki bir hitabı kullanmak isteğinde olduğunu söyleyerek, bu tavrı tasvip etmediğini açıklamaktadır. Ebu Diyâf, heyetin dönüşünde getirdiği padişah fermanına Muhammed Sadık Bey'in, kardeşi Muhammed Bey kadar ilgi göstermediğini belirtir (*İthâf*, c. III/5, s. 20-21).

“melik”, “devlet” ve “ülke” gibi kavramlara yer verilmek suretiyle artık hukukî belgelere yansımıştır. Muhammed Sâdık Bey’i seleflerinden daha ziyade ıslâhat girişimlerine meylettiren bir faktör de, Osmanlı Devleti’ne ait egemenliği ancak ıslâhatlarla ele geçirebileceğini görmesidir.²⁷

Ancak Tunus’ta anayasayı ortaya çıkaran asıl dinamik, genel olarak anayasa yapılmasını gerektiren “olağanüstü ve özel şartlar” içerisinde yer verilmekte olan,²⁸ bağımsızlık ya da eyaletten devlete dönüşme iradesinde aranmalıdır. Anayasa, Tunus’ta, yeni bir egemenlik anlayışı sürecinin, en üst kanunla açıkça beyanı niteliğindedir. Bir yönüyle, eyaletten devlete dönüşen bu egemenlik anlayışının en bariz göstergesi, diğer taraftan, bu iradeyi temel bir yasayla teminat altına alma çabasıdır. Aynı zamanda, anayasa, Hüseyinî Hanedanlığının egemenliğinin en üst seviyede tescil belgesidir. Gerçekten anayasanın adı, temsil etmek istediği devlet egemenliğiyle özdeşleşen felsefeye uygun olarak seçilmiş olmalıdır: *Kânûnu’l-Devle* (Devlet Kanunu). Zaman zaman sınırları aşip fiilî durumlar oluştursa da, fethedildiği 1574 yılından beri hukuken bağlı olduğu Osmanlı Devleti’nin ayrıcalıklı yönetime sahip bir eyaleti olan Tunus, kabul ettiği anayasada artık, “bey” yerine “melik”, “eyalet” yerine “ülke” kavramlarına yer vermektedir.

3. Tunus’ta Anayasacılık Düşüncesi

Tunuslu ıslâhatçıların anayasal düşüncelerini belirlemede, önde gelen iki ıslâhatçının kaleme aldıkları iki eser, temel kaynak niteliğindedir. Bunlardan ilki, Ebu Diyâf’a²⁹ ait *İthâfu Ehli’z-Zamân*

27 Perkins, *Tunisia*, s. 74.

28 Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 39.

29 Ahmed b. Ebu Diyâf, 1217/1802-1803’te Tunus’da doğdu. İçerisinde tanınmış mutasavvıfların bulunduğu saygı gören bir aileye mensuptu. Babası bürokraside baş katiplik görevine kadar yükselmiştir. Babası, ilimle meşgul olmasını teşvik etmiş ve Tunus’un tanınmış ulemasından ders aldirtmiştir. Dini ilimler, belagat ve tarih yanında, uygulamada yer aldığı siyaset konusundaki bilgisiyle dikkat çekti. 1822’de Beylik bürokrasisinde göreve başlayan Ebu Diyaf, katip olunca önemli yazışmaların ve hukukî metinlerin yazımında görev almakla kalmadı, kısa zamanda dini ve siyasî meselelerde Beylerin istişâre ettikleri önemli bir şahıs konuma yükseldi. 1830 ve 1842’de görevle İstanbul’a ve 1846’da Ahmed Bey’in seyahati dolayısıyla Fransa’ya gitti. 1857 *Ah-dü’l-Emân* ve 1861 Anayasası’nın yazımında yer aldı. Anayasa döneminde (1861-1864) oluşturulan yeni kurumlarda görev üstlendi. ♣

*bi Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân*³⁰, ikincisi Tunuslu Hayreddin Paşa'nın³¹ ünlü *Akvemü'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvâli'l-Me-*

1861'de Meclis-i Ekber üyesi seçildi. Aynı yıl yabancılarla Tunuslular arasındaki davalara bakmak üzere kurulan Meclis-i Vaktî'nin başkanlığına atandı. Muhammed Sâdık Bey tarafından vezir payesi ve "emirü'l-ümerâ" rütbesine layık görüldü. 1864 İsyanı ve sonrasında Mustafa Haznedâr'ın yönetim üzerindeki etkisi dolayısıyla yıldızı sönmeye başlayınca görevinden istifa etti. 1874'te vefat etti (*İthâf*, c. I/1, Giriş).

30 Ebu Diyâf, *İthâf*ın yazımına 1862 yılında başlar ve 1872'de tamamlar. Bu yıllar aynı zamanda 1864 isyanı sonrası Sâdık Bey'in Mustafa Haznedâr'ı desteklediği, islâhatçı olduğu için ona mesafeli olduğu tedricen saraydan uzak kaldığı yaşlılık dönemine rastlar. *İthâf*ın ilk basım girişimi XIX. yüzyılın başında Ebu Diyâf'ın siyaset düşüncesini dile getirdiği Mukaddime bölümünün neşriyle gerçekleşmiştir. Daha sonra kitap kısmen veya tamamen pek çok defa basılmıştır. Mukaddime bölümü sonrası, eser, İslam fethinden 1872 yılına kadarki Tunus tarihini incelemesiyle oldukça önemli bir yere sahiptir. Bunun yanında Ebu Diyâf'ın; "Risâletü İbn Ebu'd-Diyâf fi'l-Mer'eh" ve "Resâilü İbn Ebu'd-Diyâf ilâ Hayreddin" gibi küçük çaplı eserleri de mevcuttur (*İthâf*, c. I/1, Giriş).

31 Hayreddin Paşa'nın; ailesi, doğum tarihi, çocukluk ve gençlik yılları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Mevcut malumatın bir kısmı da ihtilâflıdır. Bununla birlikte Paşa, muhtemelen 1822-1823 yıllarında Kafkasya'da doğmuştur ve kendi verdiği bilgiye göre Çerkes kökenlidir. Kafkasya'daki sosyal ve siyasal sıkıntılar sonrası İstanbul'a getirildi ve köle olarak Nâkibü'l-Eşraf Tahsin Bey'in konağına yerleştirildi. İlk eğitimini orada aldı. Daha sonra açıkça bilinmeyen bir sebeple 1839 yılında Tunus valisi Ahmed Bey'in sarayına köle olarak verildi. Sarayda İslâmî ilimleri tahsil etti. Orduda hizmeti uygun görülerek askerî eğitim aldı. Askerî rütbelerin en yükseği olan ferikliğe yükseltildi. Sonrasında sivil olarak devlet hizmetine devam etti. Tunus hükümetinin çıkarlarını savunmak için 1853-1857 yılları arasında Paris'te bulundu. Dönüşünde eyalet Bahriye Nazırlığı'na atandı. Anayasa çerçevesinde oluşturulan Meclis-i Ekber'in başkanlığına getirildi. Bu yıllarda, hukuکی reformların hazırlanmasında ve çeşitli komisyonlarda görev aldı. 1862 yılında nazırlıktan ve meclis başkanlığı görevlerinden istifa etti. Israrlara rağmen uzunca bir dönem yönetimde görev üstlenmedi. Ancak bu dönemde geçici görevlerle pek çok Avrupa ülkesine ve İstanbul'a gönderildi. Meşhur eseri *Akvemü'l-Mesâlik*'i bu dönemde kaleme aldı. 1869-1878 yılları arasında Tunus yönetiminde sorumluluk üstlendi ve yönetimde ikinci adam olarak 1870'te Vezir-i Mübâşir tayin edildi. Bu esnada önemli islâhatlar gerçekleştirdi. 1877 yılında görevinden istifa etti. 1878 yılında II. Abdülhamid kendisini İstanbul'a davet etti ve vezir payesiyle âyân üyesi olarak atadı. 4 Aralık 1878-29 Temmuz 1879 yılları arasında Osmanlı sadrazamı olarak görev üstlendi. Sadarettten ayrılmasından sonra da padişah islâhatlar hakkında ❖

*mâlik*³² adlı eseridir. Bununla birlikte, bu iki önemli isimde olduğu kadar Tunuslu ıslâhatçıların anayasacılık düşüncelerinin şekillenmesinde rol oynayan başka kaynaklara da işaret etmek gerekir. Yerli kaynaklar arasında İbn Haldun ve Tahtâvî, Batılı kaynaklar arasında da Fransız düşünürler özellikle zikredilmelidir.

Tunuslu ıslâhatçılar, Ebû Diyaf'ta açık bir şekilde belirginleştiği üzere, siyasal iktidarın varlığını aklî ve dinî temellere dayandırarak gerekli görürler. Ancak bu iktidar, zora, baskıya ve korku salarak yönetmeye dayalı hale gelmemelidir. Gerek akıl ve gerekse din "zulme" dayanan ve medeniyetleri tahrip eden böyle mutlak ve keyfi yönetime karşı çıkmaktadır. Bu şekilde, zulümle hâkimiyet sağlayıp adaletten sapan, hak ve hürriyetlere yer vermeyen yönetimler keyfî ve mutlak yönetim olarak değerlendirilmiştir.³³

Tarih boyunca iyi yönetimin; Pers ülkesinde, Amerika ve Avrupa'da akla dayanan siyaset ve kanunlarla, İslam dünyasında ise hem şerî hem de aklî esaslara dayanan kanunlarla mümkün oldu-

kendisinden layihalar istedi. 1890 yılında İstanbul'da vefat etti (Krieken, *Hayrüddîn ve'l-Bilâdü't-Tûnisî*, s. 10 vd.; Çetin, *Hayreddin Paşa*, s. 19 vd.; Mzali-Pignon, *Hayreddin Paşa'nın Hatıraları*, s. 21 vd.).

32 1867 yılında yazımı tamamlanan eser, Muhammed Bey'e sunuldu. Bey'in muhtevasını uygun görmesiyle 1868 yılında Tunus'da resmi matbaada parça parça basılmaya başlandı. 18 Ağustos'ta basımı tamamlanan kitap, mukaddime, birinci kitap, ikinci kitap ve ek'ten oluşmaktadır. Daha sonra yazılan takrizler de kitaba ilave olunmuştur. Uzun sayılabilecek Mukaddime bölümünde Paşa, Tunus'u da kapsayan Osmanlı İmparatorluğu yönetimi altındaki İslam coğrafyasının ıslâhına yönelik "siyaset düşüncesi"ni ortaya koymaktadır. Birinci kitapta, Osmanlı Devleti'ni de içine alan 20 Avrupa Devleti; siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yönleriyle tek tek ele alınmaktadır. İkinci kitapta, dünyanın çeşitli bölümlerindeki coğrafya hakkında bilgiler verilmektedir. Ekte, milâdî ve hicrî takvimler arasında mukayeseli tarih cetveline, takrizlerde ise, dönemdeki tanınmış 27 kişinin eserle ilgili yazdıkları övgü yazılarına yer verilmiştir. Eser, Fransızca'ya, İngilizce'ye ve Türkçe'ye çevirilmiştir. Mukaddime bölümünün Türkçe tercümesinin baskısı 1296/1880 yılında yapılmıştır. Bkz. Hayreddin et-Tûnisî, *Akve mü'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvâli'l-Memâlik*, Temhîd ve Tahkîk, Munsîf eş-Şennûfî, tab'atü's-sâniye, Beytül-Hikme, Tûnis 2000, c. I, s. 21-24; Krieken, *Hayrüddîn ve'l-Bilâdü't-Tûnisî*, s. 118; Çetin, *Hayreddin Paşa*, s. 91-93; Mümtaz'er Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 103. *Akve mü'l-Mesâlik*'in Mukaddime bölümünün Türkçe tercümesi için bkz. *Mukaddime-i Akve mü'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvâli'l-Memâlik*, çev. Abdurrahman Efendi, İstanbul 1296.

33 *İthâf*, c. I/1, s. 6-8; *Akve mü'l-Mesâlik*, c. I, s. 107.

ğunu söyleyen Tunuslu ıslâhatçılar, yönetimlerin yöneticilerin kişisel özelliklerine bağlı olmaktan kurtarılarak hukukî bir çerçeveye kavuşturulmasını öngörmektedirler. Böylece, anayasa ile statüsü çizilmiş, kurumsallaşarak teminat oluşturmuş bir iktidar anlayışına ulaşırlar. Bu yönetim, keyfi bir yönetime işaret eden “mutlak iktidar”ın zıddı, hukukla bağlı bir yönetimin mukabili olarak “el-mülkü’l-mukayyed bi’l-kanun” olarak isimlendirilmektedir.³⁴ Hayreddin Paşa tarafından “siyasi tanzimat” olarak adlandırılan “konstitüsyon”un, yani anayasanın, ülkeleri uygarlıkta en yüksek noktalara taşıdığı bizzat gözlemlendiği Tunuslu ıslâhatçılarca ifade edilmiştir.³⁵

Yöneticileri ve yönetenleri bağlayan anayasal düzen, âdil bir yönetim tesis etmeye ve temel hak ve hürriyetleri teminat altına almaya yönelik bir sistem öngörmelidir. Avrupa’da aklî esaslara dayandırılan hukuk düzeni, Tunuslu ıslâhatçılarca, İslam ülkelerinde hem aklî hem de naklî esaslara dayandırılmıştır³⁶.

Anayasal meşrûfî bir düzen kurgulayan ıslâhatçılar, İslam siyaset düşüncesindeki ve Batı’daki kavram ve uygulamalardan hareket ederek sentezci bir yapıya ulaşırlar. Bu anayasal düzen, üç temel üzerine oturtulmaktadır: 1-Hükümdar, 2-Ulema ve âyândan oluşan ehlü’l-hal ve’l-akd’in yönetime katılımı, 3-Kanunlar çerçevesinde ve ülkenin şartları gözetilerek yönetimde hükümdara karşı sorumlu vüzeranın bulunması. Ehlü’l-hal ve’l-akd olarak isimlendirilen Meclis’in; oluşumu, seçim şekli, seçen ve seçilenlerin nitelikleri ve sayısının ülkelere göre değişebileceği vurgulanırken, muhtemelen Tunus’un yapısı dikkate alınarak düşünülen Meclis yapısında halkın temsili öngörülmemiştir.³⁷

İslam’da keyfi bir yönetim yerine, adalet ve istişâre gibi esaslara dayalı, hukuka bağlı sınırlı bir iktidara yer verildiği belirtilmiştir. Raşid halifeler ve onların izinden giden yöneticilerin bu esaslara uygun hareket ettiği, ancak zamanla yönetimin mutlak bir yönetime dönüştüğü dile getirilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman’ın koyduğu kanunlarla adalete dayanan hukukî bir düzen oluşturarak keyfi yönetime son verdiği, Osmanlı Devleti’nin bundan dolayı güçlenerek uzun zamandır hükmettiği, ancak daha sonra Sultan Süleyman’ın kanun temelli düzeni geliştirilemeyip zaafa uğrayın-

34 *İthâf*, c. I/1, s. 31–31; *Akvemü’l-Mesâlik*, c. I, s. 106, 116–118.

35 *Akvemü’l-Mesâlik*, c. I, s. 194; *İthâf*, c. I/1, s. 46.

36 *İthâf*, c. I/1, s. 44; *Akvemü’l-Mesâlik*, c. I, s. 205.

37 *İthâf*, c. I/1, s. 67–68; *Akvemü’l-Mesâlik*, c. I, s. 109.

ca tekrar keyfi yönetime dönüldüğü ifade edilmiştir. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile boşluğun telafi edilmeye çalışıldığı, ancak bazı bölgelerde hareketlerine sınırlama getirmesi dolayısıyla yöneticilerin Tanzimat uygulamasına karşı çıktıkları vurgulanmıştır. Tanzimat'ın İslam'a aykırı olmadığı, hal ve zamanın onu gerektirdiği gerekçeleriyle ortaya konmuştur.³⁸

Tunuslu islahatçılar, hükümdar ve vüzeranın sorumluluğu üzerinde de durmuşlardır. İktidarın kaynağını İslamî biat anlayışına ve akla dayandırmalarının bir sonucu olarak, hükümdara itaatin şerî ve siyasi kanunlara bağlı kaldığı müddetçe olabileceği, aksi halde 1861 tarihli *Kânûnu'd-Devle*'de de düzenlendiği üzere; yönetici kasten hukuka aykırı hareket ederse kendisine biat yani uyma yükümlülüğü kalmayacağı ve Meclis'e karşı bundan sorumlu olacağı ifade edilmiştir (K.D. m. 9, 11). Vüzerâ, da hükümdarın izniyle tasarrufta bulunmakta, hükümdara ve Meclis'e karşı sorumlu tutulmaktadır (K.D. m. 20).³⁹

4. Tunus'ta Anayasacılık Uygulaması

A. *Ahdü'l-Emân*

Ahdü'l-Emân, temelde dış baskı sonucu kabul edilmiş bir metin olarak ortaya çıkmıştır. İlanda, zaman içerisinde Osmanlı Devleti'nin Bey'e Tanzimat Fermanı'nı uygulaması için baskı yapmasının ve Ahmet Bey ile birlikte eyalette başlayan islahât sürecinin etkisi de göz ardı edilemez. Ancak, ilana götüren başat unsur dış baskıdır ve bu dinamik, etkisini belgenin şekillenmesinde de göstermiştir. *Ahdü'l-Emân* her ne kadar Ebu Diyâf tarafından kaleme alınmışsa da, ilan edilecek ilkelerin tespitinde İngiliz ve Fransız elçilerin talep ve önerileri metne yansımış, ilan öncesi de onayları alınmıştır.⁴⁰

9 Eylül 1857/20 Muharrem 1274 Perşembe günü Bardo Sarayında, şerî meclis üyeleri, devlet erkânı, Fransız donanma komutanı ve ona eşlik eden âyân, konsoloslar, ileri gelen piskopos ve rahipler, Yahudi hahamlar ve diğer ileri gelenler huzurunda

38 *İthâf*, c. I/1, s. 34 vd.; *Akvemü'l-Mesâlik*, c. I, s. 135 vd.

39 *İthâf*, c. I/1, s. 31, 44

40 Abdülmeccid Küreyyim-Hâdi Cellâb, *el-Hareketü'l-İslâhiyye bi'l-Bilâdi't-Tûnisîyye Beyne 1815 ve 1920*, el-Me'hadü'l-âlâ li Tarihi'l-Hareketi'l-Vataniyye, Tûnis 1994, s. 13, 55; *İthâf*, c. II/4, s. 240.

uygulanacağına dair Bey'in yemin etmesiyle *Ahdü'l-Emân* ilan edilmiştir.⁴¹

İslam geleneği ve Osmanlı uygulaması göz önüne alındığında, *Ahdü'l-Emân*'ın ahidnâme veya emânnâmelere şekil ve nitelik bakımından benzediği görülmektedir. Hukukî bir belge olarak *Ahdü'l-Emân*, berat (charte) olma özelliği yanında, içerdiği ve ilan ettiği hak ve özgürlükler bakımından “temel haklar beyannamesi” veya “haklar bildirisi” niteliğinde görülebilir. Bey, bildiriyle, yetkilerini ve iktidarını sınırladığını ilan etmekte ve kendi kendini sınırlamaktadır. Bu yönüyle belge, anayasacılık hareketleri içerisinde değerlendirilmeyi ve anayasal bir belge olarak nitelendirilmeyi hak etmektedir. Bildiri, bağışlayan tarafından yemin etmek suretiyle yapılan tek taraflı bir taahhüt olduğundan, vaat edilen ayrıcalıklar, verenin şahsıyla kâim olup, daha sonra gelen yönetici tarafından yenilenmesi gerekir. Bey'in tek yanlı iradesiyle ilan edilen *Ahdü'l-Emân*, kural olarak, tek taraflı bir iradeyle de geri alınabilecektir.

Ahdü'l-Emân metni, mukaddime, on bir ilke ve sonuç bölümünden oluşmaktadır.⁴² *Ahdü'l-Emân*'ı ortaya çıkaran unsur, onun içeriğinde de kendisini gösterir. *Ahdü'l-Emân*, Tanzimat Fermanı ile getirilen ilkelerin tümünü, Islâhat Fermanı ile ilan edilenlerin ise bazılarını, hemen hemen aynı şekilde içermektedir. Bu yönüyle *Ahdü'l-Emân* her iki fermanın karma bir ifadesi niteliğindedir. Belgeyle ilan edilen, can ve mal güvenliği, ırz ve namus dokunulmazlığı, vergide eşitlik, askerlik hizmetinin düzene kavuşturulması, adaletle muamele görme, kanun önünde eşitlik ve ticaret özgürlüğü Müslüman ve gayrimüslimleri birlikte kapsayıcı prensiplerdir. Din ve ibadet özgürlüğü, mabet dokunulmazlığı, ticaret ve ceza davalarının karma mahkemelerde görülmesi, sanat ve meslek serbestisi ve mülk edinme özgürlüğü, özellikle gayrimüslimler için tanınmış hak ve özgürlüklerdir. Sanat ve meslek serbestisi ile mülk edinme özgürlüğü, aynı zamanda eyalete gelen yabancılar için de garanti edilmiştir. Böylece, genel olarak bakıldığında *Ahdü'l-Emân*'da, kişi hakkı ve güvenliği yanında, ekonomik hak ve özgür-

41 *İthâf*, c. II/4, s. 240-245.

42 *Ahdü'l-Emân* metni için bkz. el-Arşivü'l-Vataniyyü't-Tûnisî (AVT), es-Silsiletü't-Tarihiyye (ST), Sandık (S), 118, Milef (M), 410; AVT, ST., S.118, M.403, Vesika (V), 60, 20 Muharrem 1274; AVT, ST., S.118, M.404, s. 2-6; AVT, Kitap No., 450, Tûnis 1277, s. 1-9; Abdülfettâh Amr-Kays Suayyed, *Nusûsun ve Vesâikun Siyâsiyyetun Tûnisîyyetun*, Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûs ve'n-Neşr, Tûnis 1987, s. 9-13.

lüklerin de tanındığı görülmektedir. Esasen, *Ahdü'l-Emân*, ilan ettiği ilkeler, şerh, gerekçe ve kanun yapıcılığı yönüyle Tanzimat Fermanı'nı; gayrimüslim vatandaşlara tanıdığı din ve ibadet özgürlüğü, ceza ve ticaret davalarındaki karma mahkemeler, kanun önünde eşitlik ve gayrimüslim tebaa ile yabancılara sağladığı ticaret ve emlak güvenceleriyle de Islâhat Fermanı'nı örnek almıştır. Ancak, Islâhat Fermanı'nda gayrimüslimlere tanınan hukukî, siyasi ve sosyal statü alanındaki eşitlik, esas olarak hedef kitlesi gayrimüslimler olan *Ahdü'l-Emân*'da bu kadar geniş değildir.

Ayrıca metinde keyfiliği önleyici bir düzen sağlamak üzere, daha önce oluşturulan Ticaret ve Cinâyet Meclislerinde uygulanacak ve ilan edilen *Ahdü'l-Emân* ilkelerini somutlaştıracak kanunlar yapılması öngörülmektedir. Böylece, *Ahdü'l-Emân* bir yönüyle kanunlaştırma hareketinin asıl başlangıcı olmakta, diğer yandan çıkarılacak kanunların temel çerçevesi de orada belirlenmektedir.

Belgeyle birlikte Bey, örfî yargı yetkisini, yargı kurulu olarak düzenlenmiş çeşitli meclislere devretmiştir. Artık, yargı kararı olmaksızın kişiler suçlanamayacak ve cezalandırılmayacaktır. *Ahdü'l-Emân* ile tespit edilen alanlarda kanun yapımının öngörülmesi, "kanunsuz suç ve ceza olmayacağı" ilkesinin benimsendiğini göstermektedir. Kanunların ihdas edilmesi keyfiliğin önlenmesine yönelik olduğu gibi, Bey'in iktidarını da sınırlamaya yöneliktir. Bey, kanunların şerî esaslar ve geleneksel uygulamayla uyumlu olmasına özen gösterileceğini söylemektedir.

B. *Kânûnu'd-Devle*:

İslam-Osmanlı Coğrafyasında İlk Modern Anayasa

a. Genel Olarak

İlk yazılı anayasalar XVIII. yüzyılın son çeyreğinde, anayasacılık terimi de XIX. yüzyılın başında Batı'da ortaya çıkmakla birlikte, siyasal iktidarı "statü"ye, belli bir kuruluş ve işleyiş düzenine kavuşturma çabası olarak ifade edilen bir anayasacılık geleneğinden bahsedilmekte ve kavram oldukça eskiye götürülmektedir. Modern anayasacılıkla ilişkileri tartışılrsa da,⁴³ İlk Çağ'dan itibaren farklı toplum ve devletlerin değişen özelliklerde anayasacılık sürecine katkıda buldukları bir gerçektir.⁴⁴

43 Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 5; Flanz, *Anayasa Hareketleri*, s. 9.

44 Ali Fuad Başgil, *Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri*, Hak Kitabevi, İstanbul 1946, s. 12; Hüseyin Nail Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri*, ❖

Eski Çağ'ın, anayasacılık tarihi bakımından çok önemli iki medeniyeti olan Yunan ve Roma'ya yakın bir bölgede bulunan Tunus toprakları, muhtemelen onların siyasi teşkilatlarından haberdar bir ortamda, ilk anayasasını, merkezini oluşturduğu bir devlet çatısı altında Kartaca Anayasası ile görmüştür.⁴⁵ Kartaca Devleti'ne son veren Roma İmparatorluğu'nun bir vilayeti olduğu dönem içerisinde, Tunus, somut ve bilinen bir anayasa ismiyle olmasa da, döneminin en gelişmiş hukuk ve devlet teşkilatına sahip bir uygarlığın anayasal kültür ve tecrübesine şahitlik etmiştir. Tunus, diğer önemli anayasal deneyimlerini İslam coğrafyasına mensup olduğu dönemlerde yaşamıştır. Yazılı şekilde somutlaşan bu anayasaların ilki, Tunus henüz Müslümanlarca fethedilmeden, Hz. Muhammed döneminde Medine Anayasası ile ortaya konmuştur. Medine Vesikası olarak da isimlendirilen ve günümüze kadar ulaşan belge, bir iktidarın statüsünü tespit etmesi itibarıyla, şekli açıdan olmasa da, maddi bakımdan anayasa olarak kabul edilmiştir.⁴⁶

İslam medeniyeti etkisi altında, Tunus'ta diğer anayasa örnekleri modernleşme sonrası görülmeye başlar. Bu kapsamda, modern anayasacılığın ve anayasaların genel karakteristiğini yansıtan ilk örnek, 1861 yılında ilan edilen *Kânûnu'd-Devle*'dir. *Kânûnu'd-*

İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1969, s. 1-2; Charles Howard McIlwain, *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Cornell University Press, İthaca 1987. s. 23-121; Francis D. Wormuth, *The Origins of Modern Constitutionalism*, <http://www.constitution.org/cmt/wormuth/wormuth.htm>, 09.04. 2008; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 4-7; Flanz, *Anayasa Hareketleri*, s. 8-17.

45 Yunanca ve Latince kaynaklar, M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren Kartaca'da siyasi kurumlara sahip bir anayasal düzenden bahsetmektedirler. Aristo, *Politika* adlı eserde, Sparta ve Girit Anayasaları ile karşılaştırdığı Yunan dışından tek devlet olarak Kartaca'nın anayasasına yer vermektedir. Aristo, Kartaca'daki anayasal düzenin, oligarşik ve demokratik yönleri bulunan bir aristokrasi olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Aristoteles, *Politika*, 5. baskı, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 61-64; "Düstûru Kartâc ve Nizâmuhâ's-Siyâsî", http://www.chambre-dep.tn/a_hist1.html, 12.12.2006.

46 Vesikanın anayasal niteliği ve anayasa olarak isimlendirildiği kaynaklar için bkz. Muhammed Hamidullah, "Constitutional Problems in Early Islam", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. V/1-4, 1973, s. 19; Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX. ve XX. Asırlar)*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1969, s. 43-47; M. Âkif Aydın, "Anayasa", *DİA*, c.III, İstanbul 1991, s. 153; W. Montgomery Watt, *Islamic Political Thought*, University Press, Edinburgh 1999, s. 4. Hamidullah, Vesikayı, dünyada yazılı ilk devlet anayasası olarak kabul etmektedir (Hamidullah, a.g.m., s. 19).

Devle, Tunus'un ait olduğu İslam coğrafyasında, "ilk yazılı anayasa" olarak kabul edilen Medine Anayasası'na nazaran, "ilk modern anayasa" olma özelliği taşır. 1861 yılında Tunus'ta ilan *Kânûnu'd-Devle* aynı zamanda, bölgenin hâkimi Osmanlı Devleti'nin, başkent İstanbul'da ilan ettiği *Kânûn-ı Esâsî*'den on beş yıl önce gelmesiyle, İslam-Osmanlı coğrafyasında ilk modern anayasa olarak kabul edilmek gerekir.⁴⁷

b. Anayasanın Hazırlanışı ve İlanı

Muhammed Bey döneminde (1855–1859) kaleme alınan ve belli ölçüde tamamlanan bir anayasa taslağı elde mevcuttur. Halefi Muhammed Sâdık Bey döneminde (1859–1882) çalışmalara hız verilmiş olup, anayasa ve kanunları hazırlamakla görevli komisyonun ilmiye menşeli Bey'in serkâtibi Ebu Diyâf dışında; Vezirü'l-Amâle Mustafa Haznedâr, Vezirü'l-Harp Mustafa Baş Ağa, Vezirü'l-Bahr Hayreddin, Vezir İsmail Mühürdâr ve Emirü'l-Araz Muhammed'den oluşan devlet adamları kökenli bir yapısı bulunmaktadır. Anayasa ve kanunları hazırlayan bu komisyonun önünde, Osmanlı Devleti ve Avrupa'daki devletlerin hukuki metinlerinin bulunduğu bilinmektedir.⁴⁸ Mesela, 1795 ve 1799 Fransız anayasalarının bazı bakımlardan göz önüne alındığı dile getirilmektedir.⁴⁹ *Kânûnu'd-Devle*'den isim vermeden bahseden bir Osmanlı belgesinde de, Fransa'nın tasdik ve İngiltere'nin tavasutu ile biraz Tanzimat ve biraz da Fransa kanunundan alınarak bir kanun hazırlandığından bahsedilmektedir.⁵⁰ Böylece, Komisyonun, *Kânûnu'd-Devle*'yi hazırlarken özellikle Osmanlı Devleti ve Fransa'dan yararlandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, *Kâ-*

47 İbrahim b. Cum'a Bilkâsim, *el-İktisâd ve'l-Müctema' fi'l-Eyâleti't-Tûnisî min 1861 ilâ 1864*, Külliyyetü'l-Ulûmî'l-İnsaniyye ve'l-İçtimâiyye, Tûnis 2002, s. 7; Tuğ, *Anayasa Hareketleri*, s. 47, 154; Perkins, *Tunisia*, s. 74; Ezher Bûûni, *el-Enzimetü's-Siyâsiyye ve'n-Nizâmü's-Siyâsiyyü't-Tûnisî*, Merkezü'n-Neşri'l-Câmiî, Tûnis 2002, s. 182; "Düstûru 1861 ve Te'siruhu fi'l-Hareketi'l-Vataniyye", http://www.chambre-dep.tn/a_hist2.html, 03.01.2007.

48 İthâf, III/5, s. 17, 43-44. Krieken, Anayasayı hazırlayan komisyon üyeleri arasında Fransız konsolosu Roches'in de bulunduğunu bildirmektedir: Krieken, *Hayrüddîn ve'l-Bilâdü't-Tûnisî*, s. 55. Bu bilgi, başka bir kaynak tarafından te'yid edilmediğinden ihtiyatla karşılanmalıdır.

49 Râfi' ibn Âşûr, *el-Müessesât ve'n-Nizâmü's-Siyâsî bi Tûnis*, Merkezü'n-Neşri'l-Câmiî, Tûnis 2000, s. 57, 61; Muhammed b. Mahfûz, *Dersü fi'l-Kânûni'l-Âm ve'l-Ulûmî's-Siyâsiyye*, byy., 1991, s. 127.

50 BOA, İ.MMS, 29/1221-1.

nânu'd-Devle'nin şekillenmesinde, her iki devletten etkilenme yanında, ıslâhatçıların ve özellikle de Hayreddin Paşa'nın fikirlerinin büyük katkısı olmuştur. Nihayet bütün bu unsurlar, eyaletin şartları da göz önüne alınarak, Anayasada maddeleştirilmiştir.

26 Kasım 1860'da Bardo'da Beytü'l-Kübrâ'da, tüm meclislerin üyeleri, devlet ve askerî erkan ile devlet konsoloslarının hazır bulunduğu bir heyet toplanır. Orada, Bey, bağlı olduğu ve bey'at gününü bağlılığını teyit ettiği Ahdü'l-Emân gereği hazırlanan ve kendisini hükümlerine bağlı ilk kişi olarak takdim ettiği, yöneten ve tüm reaya arasındaki hak ve ödevleri düzenlediğini belirttiği ve el-Meclisü'l-Ekber'in gözetimine bıraktığı Kanunu'd-Devle'nin tamamlandığını açıklar. Hazır olan topluluğun şahadetiyle, ülkedeki insanların tümünün hakkı olarak anayasa ilan edilir.⁵¹ Ancak, Anayasanın ve kanunların uygulanabilmesi için maddelerinin iyice okunması gerekir. Bunun için, her hafta salı ve perşembe günleri usulü anlamak ve maddeleri okumak üzere anayasada yer verilen ve anayasayı uygulayacak olan meclisler başkentte toplanacaktır. 26 Nisan 1861'de de meclislerin bu kanunla hükmetmeye başlamasına izin verilecektir. Ancak öngörülen bu tarihten iki gün önce, 24 Nisan 1861 çarşamba günü, Bey, meclislerin artık anayasayı yürürlüğe koymalarını emreder.⁵²

c. Anayasanın Genel Şeması

Kânûnu'd-Devle, 1814'te Fransa kralının yaptığı gibi ihsan, bağış şeklinde ortaya çıkmıştır. Bey ve reyanın karşılıklı iradesine dayanan kurucu bir anlaşma olmaktan tamamen uzak, Bey tarafından atanan bir kurul tarafından hiyerarşik bir yöntemle⁵³ yapılmıştır. Bey, Anayasayı tek taraflı olarak ilan etmekte ve yürürlük tarihini belirlemektedir. Bu bakımdan, 1861 Tunus Anayasası, monarşik bir kurucu iktidarın tek taraflı iradesiyle yapılmış "ferman anayasa" biçimindedir.⁵⁴

51 *İthâf*, c. III/5, s.43.

52 *İthâf*, c. III/5, s. 56–59. *İthâf* ta 15 Şevval 1277/26 Nisan 1861 Çarşamba olarak belirtilen tarih takvimle eş düşmemektedir. Çarşamba günü 13 Şevval'e denk gelmekte, bu hesaba göre de anayasanın yürürlük tarihi gerçekte 13 Şevval 1277/24 Nisan 1861 Çarşamba günü olmaktadır (*İthâf*, c. III/5, 58).

53 Hiyerarşik yöntemde, bir kişi, kurul veya temsîl olmayan bir meclis tarafından, yukarıdan aşağı doğru demokratik olmayan bir biçimde anayasa yapımı gerçekleştirilmektedir. Bkz. Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 41.

54 Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, Beta Yayınları, İstanbul 1986, s. 151; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 43.

Bilindiği gibi anayasa, devletin temel yapısını ve iktidar karşısında kişilerin hak ve özgürlüklerini belirleyen kurallar bütünüdür.⁵⁵ İktidarı, işleyişini, yetkilerini ve kişilerin hak ve hürriyetlerini belirleyen *Kânûnu'd-Devle*, anayasa özelliği taşır. *Kânûnu'd-Devle*, anayasaya özgü bölümler ve maddeler şeklinde yazılmıştır. Kişisel olmayan, genel, soyut, kanun diliyle ve hukuki terminoloji kullanılarak bir anayasa biçiminde ifade edilmiştir.

Kânûnu'd-Devle, devlet otoritesinin tanzimi ve hak ve hürriyetleri içeren, 13 bölüm ve 114 maddeden oluşmaktadır.⁵⁶ Anayasada, devletin şekli, niteliği, yönetim biçimi açıkça belirtilmemiştir. Anayasanın, “Hüseyinî Ülkesi Hânedanına İlişkin Usûl”ü düzenleyen birinci bölümünde ve “Melik’in Hakları ve Ödevleri”ne yer veren ikinci bölümünde görüldüğü şekliyle; yönetimin Hüseyinoğulları içinde ırsî hanedanlıkla sürmesi, el-Meclisü'l-Ekber'in Melikin haklarını korumakla, kamu görevlilerinin de ona sadakatle yükümlü olduklarının öngörülmesi devletin monarşik karakterini ortaya koymaktadır. Anayasada, genel olarak iktidarın düzenlenişi de anayasal bir monarşik sistemin kurulmak istendiğini göstermektedir. Ancak, iktidara, el-Meclisü'l-Ekber gibi yeni kurumlar dahil edilmek suretiyle, sınırlı bir anayasal monarşi oluşturulmaya çalışılmıştır.⁵⁷

Kânûnu'd-Devle'nin, devletle ilgili özelliklere açıkça yer vermesi, farklı yorumları beraberinde getirmektedir. Anayasa yapıcılar, ya bunu ifade etmeye gerek görmemişler, ya da, Osmanlı Devleti'ne karşı, eyaletten devlete dönüşen yeni egemenlik iradesini açıkça ilan etmekten çekinerek susmayı tercih etmişlerdir.⁵⁸ Anayasa koyucular, egemen devlet kavramından hareketle, Hüseyinî Hanedanı'na çağdaş bir nitelik vermek amacıyla, anayasada “eyâlet” yerine “memleket/ülke”, “bey” yerine de “melik/kral” karşılığını kullanmışlardır. Esasında, Osmanlı Devleti'ne bağlılığı ifade eden bir lakabı terketmek, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığı ortaya koyan bir irade açıklamasıydı. Ancak, anayasal seviyede gerçekleşse de şekli kalan bu durumun, uygulamada, gelenek ve mu-

55 Kubalı, *Anayasa Hukuku*, s. 3; Teziç, s. 7; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 47.

56 *Kânûnu'd-Devle* metni için bkz. AVT, ST., S.118, M.404, s. 10-32; AVT, *Kitap No.*, 450, s. 13-43; Amr-Suayyed, *Nusûs ve Vesâik*, s. 28-50.

57 Muhammed Şerfi, *Medhal li Dirâseti'l-Kânûn*, Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûs ve'n-Neşr, Tûnis 1991, s. 134; Bûûnî, *Enzîmetü's-Siyâsiyye*, s. 182; Âşûr, *Nizâmü's-Siyâsi*, s. 57; Perkins, *Tunisia*, s. 74.

58 Krieken, *Hayrüddîn ve'l-Bilâdü't-Tûnisî*, s. 58.

amelede bir etkisi olmamış, Bey ve eyalet yine eskisi gibi geçerli olmaya devam etmiştir.⁵⁹

Anayasa, İslam ve ülkedeki konumuyla ilgili alanda da suskundur.⁶⁰ Bununla birlikte, Anayasa ve kanunların dayanağı ve çerçevesinin belirleyicisi *Ahdü'l-Emân* belgesi ve bir şûrâ meclisi olarak Anayasada öngörülen el-Meclisü'l-Ekber'in çıkardığı ve yargı meclislerinde uygulanan kanunlar göz önüne alındığında, şerî ve örfî hukuk ayırımı yapıldığı görülmektedir.

d. Anayasanın Kurduğu Düzen

Kânûnu'd-Devle, Bey'in yetkilerini sınırlamak amacıyla, daha önce onun şahsında toplanan yetkileri değişik organlara dağıtmış, sistematüğünü buna uygun olarak oluşturmuştur. Anayasa ikinci bölümde Melikin hakları ve ödevlerini, üçüncü bölümde Vezâretleri, el-Meclisü'l-Ekber'i ve Yargı Meclislerini düzenlemiştir. Kamu hizmetlerinin daha iyi görülmesine, kişi hak ve hürriyetlerinin gerçekleştirilmesine ve yetkilerin farklı organlarca yerine getirilmesine olanak sağlasa ve organik benzerlik gösterse de, bu dağılım sistemi, kuvvetler ayrılığı olarak değerlendirilemez. Nitekim anayasa kuvvetler ayrılığı ilkesine yer vermemiştir.

Anayasaya göre devlet başkanlığı, 1705 yılından itibaren iktidar da bulunan Hüseyinî ailesi içinde irsîdir. Hüseyinî ailesinin erkeklerinden en büyüğü, ailenin bilinen kurulu âdetine uygun olarak, ülkenin yönetimini üstlenir. Anayasa, Bey'in yetkilerini sınırlamak hedefine yönelik bir yol olarak,⁶¹ görünüşte, yürütme fonksiyonunu kullanan iki başlı bir yapı oluşturmuştur: Melik ve vüzerâ. Anayasa, bir bütün olarak tüzel kişiliğe sahip bir heyetin yetki ve görevlerinden bahsetmemektedir. Anayasa ve kanunlarda sadece, vezirlerin yetkileri, sorumlulukları, iç ve dış kurumlarla ilişkisi belirtilmektedir. Hükümetin veya herhangi bir yapının el-Meclisü'l-Ekber önünde sorumluluk usulünü ve esaslarını düzenleyen bir kural mevcut değildir. Bu düzen, esasında, hükümetten ziyade, güç ve konumuyla el-Vezâretü'l-Kübrâ'yı ön plana çıkarmaktadır.⁶²

59 Abdülfettâh Amr, *el-Vecîz fî'l-Kânûni'd-Düstûri*, Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûs ve'n-Neşr, Tûnis 1987, s. 33; Âşûr, *Nizâmü's-Siyâsi*, s. 59.

60 Krieken, *Hayrüddîn ve'l-Bilâdü't-Tûnisî*, s. 58.

61 Amr, *el-Vecîz*, s. 330.

62 Bûûnî, *Enzîmetü's-Siyâsiyye*, s. 184–185. Ayrıca bkz. Âşûr, *Nizâmü's-Siyâsi*, s. 59. Kânunu'd-Devle'de, el-Vezâretü'l-Kübrâ ve ona başkanlık eden el-Vezirü'l-Ekber'in hukukî statüsüne ilişkin doğrudan ve ayrıntılı bir düzenlemeye rastlanmamaktadır. Ancak, Kânunu'd-Devle'nin zımnen atf yaptığı 27 Şubat 1860 tarihli kararname ile yürürlüğe gi-

Anayasa, yasama yetkisini kullanmak üzere el-Meclisü'l-Ekber adında bir organ oluşturmuştur. Anayasanın 44. maddesine göre, el-Meclisü'l-Ekber en fazla 60 üyeden oluşur. Bunların üçte biri, vüzerâ ile askerî veya siyasî alanda devlet hizmetinde bulunan görevlilerden, üçte ikisi de saygınlık ve olgunluk sahibi olmak kaydıyla ülkenin önde gelen âyanı arasında belirlenmektedir. Meclisin üyelerinden her biri Ülke Müsteşarı (Müsteşâru'l-Memleke) olarak isimlendirilir. el-Meclisü'l-Ekber üyelerinin belirlenmesi seçim esasına dayanmaz. Meclis üyeleri, başlangıçta, vüzerânın onayıyla Melik tarafından belirlenir (m.45). el-Meclisü'l-Ekber'de bulunan vüzerâ dışındaki devlet görevlileri ve âyanın görev süresi 5 yıldır ve 5 yıllık süre tamamlandığında, vüzerâ dışındaki üyeler her yıl yapılacak kura ile değiştirilir (m.46). el-Meclisü'l-Ekber üyeleri, Meclis tarafından sabit görülen bir suç işlemedikçe, görev yaptıkları süre içerisinde azledilemezler. Böylelikle onlar için bir nevi yasama dokunulmazlığı sağlanmıştır (m.50).

Anayasa, yargı yetkisini kullanan pek çok mahkeme kurulmasını öngörmüştür. Yargı sistemindeki çeşitlilik, uyuşmazlığın tarafları, davanın konusu ve mahkemelerin dereceleri göz önüne alınarak, farklı yargı organları oluşturulmuştur. Bu kapsamda; Meclisü'z-Zabtiye, Meclisü'l-Cinâyât ve'l-Ahkâmü'l-Örfiyye, Meclisü't-Ticâret, Meclisü't-Tahkîk ve Meclisü'l-Harp kurulmuştur (m.22-26). Ancak yargı yetkisinin kullanımı bu organlarla sınırlı kalmamıştır. Anayasa ile yapılan düzenleme çerçevesinde, bu yargı organları yanında, iktidar içerisindeki diğer organlar da sınırlı olarak yargı

ren Kânunu'l-Vezâretü'l-Kübrâ ve Kânunu'l-Hidmetü'l-Vezârât, Bey tarafından atanan el-Vezirü'l-Ekber'i, yürütmenin önemli bir ayağı ve nezaret ettiği siyasi-idari yapı olan el-Vezâretü'l-Kübrâ'nın başı olarak nitelmiştir (Amr, *el-Vecîz*, s. 332). el-Vezâretü'l-Kübrâ, devlette makamların ilkidir ve Vezâretü'l-Amâle (Dahiliye), Vezâretü'l-Hâriciyye ve Vezâretü'l-Mâliye ile, yine vezâret kapsamında değerlendirilen Mu-hâsebât Dairesi'nden oluşmaktadır. Buradaki dört vezâret, el-Vezâretü'l-Kübrâ'nın kısımları olarak öngörülmüştür. Her kısım başkanı, el-Vezirü'l-Ekber'in idaresinde ve onunla koordine halinde çalışmaktadır. el-Vezâretü'l-Kübrâ, doğrudan kendisine bağlı bu vezâretler yanında, önceden beri var olmakla birlikte, bu dört vezâretten kısa bir süre sonra Kararnâme ile yeniden düzenlenen, Vezâretü'l-Harbiye ve Vezâretü'l-Bahriye'yi de, özellikle mâlî açıdan denetim altında bulundurmaktadır. Ancak, el-Vezirü'l-Ekber'in, el-Vezâretü'l-Kübrâ bünyesindeki dört vezâret ile ilişkisi, Vezâretü'l-Harbiye ve Vezâretü'l-Bahriye ile olan ilişkisinden farklıdır. el-Vezâretü'l-Kübrâ'nın önceden beri mevcut olan son iki bakanlık üzerinde denetimden kaynaklanan bir üstünlüğü vardır (Krieken, *Hayrûddîn ve'l-Bilâdü't-Tûnisî*, s. 59).

fonksiyonunu üstlenmişlerdir. Anayasa, yargı bağımsızlığı çerçevesinde, hakimlerin azledilmezliği ilkesine yer vermiştir.

Kânûnu'd-Devle'nin getirdiği önemli yeniliklerden biri Melik'in kanuna aykırı tasarruflarından dolayı el-Meclisü'l-Ekber'e karşı sorumlu tutulmasıdır (m.11). Vüzerâ da, Melik ve el-Meclisü'l-Ekber'e karşı sorumludur (m. 20).

Anayasa, on ikinci bölümde (m.86–104), “Tunus Ahalisinin Hakları ve Ödevleri” ve on üçüncü bölümde (m.105–114) “Tunus Ülkesinde Yerleşik Dost Devletler Reayasının Hakları ve Ödevleri” başlığı altında toplam 29 maddeyi, kişilerin hak ve hürriyetlerini düzenlemeye ayırmıştır. Anayasa, can, mal ve ırz emniyetini teminat altına almış, kanunların uygulamasından haberdar olma, yargı önünde eşitlik, can ve mallarında serbestçe tasarruf etme, yargısal güvencelere sahip olma, vatandaşlık hakkı, meslek seçimi ve ticaret yapabilme, seyahat hakkı gibi o dönemde ferdin temel hakları arasında sayılan haklara yer vermiştir. Vatana sadakat, vergi ödeme ve askerlik hizmeti gibi yükümlülükler de getirmiştir.⁶³ Yabancı devlet reayasına da, askerlikle ilgili düzenleme hariç, hemen hemen Tunuslularla aynı hak ve yükümlükler öngörülmüştür. Anayasanın on birinci bölümü, kamu görevlilerinin hakları ve ödevleriyle ilgili düzenlemeler getirmektedir. Burada, kamu görevine girmede eşitlik, emeklilik hakkı ve el-Meclisü'l-Ekber tarafından sabit görülen bir suç işlenmedikçe görevden azledilmeme teminat altına alınmaya çalışılmıştır.

1861 Tunus Anayasası, ortaya çıkışında, sınırlı bir anayasal monarşi kurmak amaçındadır. Bey'in daha önce sahip olduğu yetkiler, başta el-Meclisü'l-Ekber olmak üzere, diğer kurul-organlara dağıtılmak suretiyle, iktidar sınırlandırılmak istenmiştir. Ancak Anayasanın getirdiği düzen, halkın temsil edilmediği Meclis yapısı, dengeleyici bir “kuvvet”e dönüşemeyen; yasama, yürütme ve yargı yetkileri ve Bey'in yönetici ve organların yapısını belirlemedeki üstünlüğü ile mutlak bir yönetimden çıkışı ifade etmekle birlikte, tam anlamıyla sınırlı bir monarşi kuramamıştır. Böylelikle Anayasa, halkın seçtiği bir Meclis'e dayanmayan ılımlı bir monarşi oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Anayasa, teorik olarak, Bey'i el-Meclisü'l-Ekber önünde sorumlu tutmakla, dönemindeki anayasalarda rastlanmayan bir düzenleme yapmakla da kendine has bir özellik taşımaktadır.

63 Mahfûz, *Dersü fi'l-Kânûn*, s. 52.

e. Anayasanın Uygulanması

Tunus'ta Anayasanın yürürlüğü sonrasında çeşitli kanunlar ihdas edilmiş olmakla birlikte, yerleşik tebaa ve yabancıları kanun karşısında eşit gören yeni anlayışın uygulanmasında sorunlarla karşılaşmıştır. Konsoloslar vatandaşlarının Meclisü'l-Cinâyât ve'l-Ahkâmü'l-Örfiyye önüne çıkmasına engel olmuşlardır. Yabancıların Meclisin yargı yetkisi altına girmekten kaçınmaları karşısında, konsolosların da devreye girmesi ve el-Meclisü'l-Ekber'in uygun görmesiyle, 24 Haziran 1861'de yabancılarla Tunuslular arasındaki davalara bakmak üzere el-Meclisü'l-Vaktî adında muvakkat bir mahkeme oluşturulmak zorunda kalınmıştır.⁶⁴ Fransız ve İngiliz konsoloslar, ayrıca, daha önceki imtiyazların geçerliliğini öne sürmüşlerdir. Bey, konsolosların, Konsolosluk Mahkemesi kurulması tavsiyesini kabul etmemiş, buna karşılık yabancılar da, fiiliyatta, Anayasa askıya alınıncaya kadar kanun hükümlerine bağlı olmaktan kaçınmışlardır.⁶⁵

8 Nisan 1864'de, çöldeki Araplar, iki katına çıkarılan vergiyi ödemeyeceklerini bildirerek isyan etmişler ve bu vergiden ancak tüm halkın karşı çıkmasıyla kurtulmanın mümkün olacağını söyleyen Ali b. Gazâhim liderliğinde birleşmişlerdir. Kendilerine karşı çıkanları, evlerini yakmakla tehdit etmişler, buldukları her yerde yerel yöneticiyi etkisiz hale getirmişler ve mühürlerine el koymuşlardır. Ali b. Gazâhim, amaçlarının verginin kaldırılması olduğunu, kimseye zarar verilmemesini ve yağmaya gidilmemesini istemiş, fakat isyan gittikçe yayılmıştır.⁶⁶ Anayasanın getirdiği düzene içte karşı olanlar ve onu kendi yararlarına aykırı bulan yabancı konsoloslar işbirliği yapmaktan çekinmemişlerdir.⁶⁷ Anayasal düzen, ekonomik bakımdan, Fransa'nın Avrupalı rakiplerine, özellikle de İngiltere yararına yarışmacı bir atmosfer oluşturmuştu. Islâhat hareketlerini destekleyen Fransızlar, ıslâhatın başarılı olması durumunda sömürgeciliğin amacına ulaşamayacağını anladıklarında, ıslâh fikrinden dönmüşlerdi. Çıkan isyan, yeniliklere karşı bir tepki olarak da algılanınca, Fransa bu fırsatı artık kaçırmak istememiştir.⁶⁸

64 AVT, ST., S.119, M. 412, V. 34, 22 Zilhicce 1277.

65 Binbelgîs, *Nizâmü'l-Kazâ*, s. 100.

66 *İthâf*, c. III/5, 120–125; Temîmî, *Buhûs ve Vesâik*, s. 19 vd.

67 Bilkâsim, *el-İktisâd ve'l-Müctema*, s. 341.

68 Aziz Samih İlter, *Şimali Afrikada Türkler*, c. II., Vakîf Gazetesi Matbaası, İstanbul 1937, s. 176; Perkins, *Tunisia*, s. 78. V. Muhammed Bayram, Bey'in, Cezayir'de Anayasayı takdim ettiği III. Napolyon'un, ♦

İçte yeterli desteği bulamayan Anayasa, Fransa tarafından da istenmeyince, yürürlükten kalkması kaçınılmaz olmuştur.⁶⁹ 1 Mayıs 1864'te Bey, Anayasada düzenlenmeyen ve hakları arasında sayılmayan bir konuda inisiyatif kullanıp, el-Meclisü'l-Ekber Başkanı'na bir yazı göndererek; şartların Meclisin faaliyetlerinin durdurulmasını gerektirdiğini belirtmiştir. Benzer içerikli yazı, Meclisü'l-Cinâyât ve'l-Ahkâmü'l-Örfiyye ve Meclisü't-Tahkik'e de gönderilmiş, böylece üç yıl yürürlükte kalan anayasal düzen askıya alınmıştır.⁷⁰

Temelde dış baskıyla ortaya çıkması, getirdiği sistemdeki eksiklik, yetersizlik, genel itibariyle taşıdığı sorunlar ve kısa süreli yürürlüğü, esas olarak, *Kânûnu'd-Devle*'nin bir anayasa olma gerçeğini değiştirmediği gibi, anayasal değerini de düşürmez. Eksiklik ve kusurlarıyla *Kânûnu'd-Devle*, modern bir anayasanın genel vasıflarına sahip görünmekte, bu yönüyle sadece Arap dünyasında değil, İslam-Osmanlı coğrafyasında ilk modern anayasa olma özelliğini taşımaktadır.

5. Tunus Anayasacılık Tecrübesinin Sonraki Döneme Etkisi

Bâbîâlî, Tunus eyaletinin Osmanlı topraklarının bir parçası olduğu ve Tunus valisinin Osmanlı Devleti tarafından atandığı gerçeğinden hareketle, Tunus valiliğinin kabul ettiği anayasada, bağımsızlık anlamına gelen “devlet”, “melik” ve “ülke” kavramlarına yer vermesini tepkiyle karşılamıştır.⁷¹ Bunun dışında, Osmanlı belge ve kaynakları, Tunus'ta bir anayasanın varlığından pek bahsetmemektedirler.

zahirde, Anayasa ilanı ile onu takdir etmiş görünse de, konsolosu Roches ile yalnız kaldığında onu azarladığını ve gerçekte, Tunus'ta kanunların uygulanmasındaki desteğinden dolayı hata yaptığını, Arapların adalet ve hürriyetin farkına varırlarsa Cezayir'de kendilerine rahatlık kalmayacağını belirttiğini naklederek Fransa'nın gerçek amacına işaret etmektedir (Muhammed b. İbrahim Buzgaybe, *Hareketü Taknini'l-Fıkhi'l-İslâmî bi'l-Bilâdi't-Tûnisî (1857-1965)*, Merkezü'n-Neşri'l-Câmiî, Tûnis 2003, s. 76.

69 Şerfi, *Medhal*, s. 134-135.

70 AVT, ST., S.119, M.414, V.19; Râid et-Tûnisî, aded 36, 29 Zilkade 1280; *İthâf* (1999: III/5, 134); Bûûnî, *Enzimetü's-Siyâsiyye*, s. 189.

71 BOA, İ.HR., 188/10473, 20 Rebiülevvel 1278. Belgede, Anayasa karşılığı “Nizamnâme-i Esâsi” tabiri kullanılmıştır. Konuyla ilgili Avrupa'da bulunan Osmanlı sefirlerine, 18 Eylül 1861 tarihinde, Hariciye Nezâretî'den gönderilen yazı için bkz. BOA, HR.TO., 437/14, 18.09.1861.

1860'lı yıllarla birlikte resmî ve gayriresmi basın İstanbul ve Tunus'ta anayasacılıkla ilgili düşünce, kanaat ve tartışmaların karşılıklı kamuoyuna ulaştırılmasında büyük kolaylıklar sağlamıştır. *Kânûnu'd-Devle*'nin mimarı olan Hayreddin Paşa'nın *Akvemü'l-Mesâlik fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Memâlik* adlı eserinin mukaddime bölümü, 1869 yılında İstanbul'da bazı gazeteler tarafından tercüme edilerek tefrika edilmiştir. Hayreddin Paşa'nın eserdeki fikirlerinin hem Yeni Osmanlılar, hem de Âli Paşa ve hükümet çevrelerinde hüsnü kabul gördüğü bilinmektedir.⁷² Hayreddin Paşa'nın, "anayasaya dayalı yönetim", "meşveret", "meclis" ve "yöneticilerin sorumluluğu"nu öngören düşüncelerinin, özellikle Yeni Osmanlılar'ın fikirleri üzerinde besleyici ve destekleyici rol oynadığı söylenebilir. Meşrutiyet taraftarları da, Meşrutiyet öncesinde Tunus anayasacılık tecrübesini Osmanlı meşrutiyet hareketine destek sağlayıcı bir örnek olarak sunmuşlardır.⁷³

Hayreddin Paşa, ikinci kez yönetimde yer alarak 1873 yılında el-Vezirü'l-Ekber olmuştur. Paşa, eyalette Bey'den sonra en yüksek yönetici olduğu bu dönemde (1873–1877), ıslâhata yönelik fikirlerini uygulama imkanı bulmuştur. Ancak Hayreddin Paşa'nın yönetimi, siyâsî ıslâhatlar açısından fazlaca bir değişiklik içermektedir. Mısır'da ve İstanbul'da, bu dönem önemli siyasal ve anayasal gelişmeler olmakta, bu haberler Tunus'a ulaşmaktadır. *Râid* gazetesi 1866 ve 1867 yıllarındaki baskılarında, Mısır'da 1866 yılında kurulan "Meclisi Şûrâ en-Nüvvâb"⁷⁴ adlı Meclis'ten bahsetmekte, 1876 yılındaki sayılarında, İstanbul'daki anayasa hazırlıklarına yer vermektedir. Kânûn-ı Esâsi ilan edildiğinde *Râid* gazetesi tarafından Arapça tercümesi ve bu konuda yazılan makaleler yayınlanmıştır. General Hüseyin ve *Râid* gazetesinin yazı işleri müdürü Muhammed Senûsî, Hayreddin Paşa'yı anayasa ve meclise dayanan bir ıslâhata teşvik etmiş, ancak Hayreddin Paşa bu konuda bir girişimde bulunmamıştır. Kendisine bunun sebebi sorulduğunda "Bey'in ve ulemanın destek olmadığını, halkın sessiz olduğunu, böyle bir ortamda bir girişim olsa bile başarıya ulaşamayacağını" söylemiştir.⁷⁵ Gerçekten, *Akvemü'l-Mesâlik*'te 18-

72 Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, s. 103–104; Çetin, *Hayreddin Paşa*, s. 130–131.

73 Hanoğlu, "Meşrutiyet", s. 390.

74 "Nebzetün Tarihiyyetün", <http://www.assembly.gov.eg/EPA/ar/Levels.jsp?levelid=83&levelno=3&parentlevel=22>, 12.10.2006.

75 Krieken, *Hayrüdîn ve'l-Bilâdü't-Tûnisî*, s. 275–280; Çetin, *Hayreddin Paşa*, s. 245–248.

lâhat hareketleri çerçevesinde Tanzimat Fermanı ve Islâhât Fermanı'ndan olumlu bir şekilde bahseden Hayreddin Paşa, hiç bir şekilde *Ahdü'l-Emân* ve *Kânûnu'd-Devle*'den bahsetmez. Belki de, isyan sebebi ile yürürlükten kaldırılan bu iki belgenin başarısız uygulamasını hatırlamak istemez. Muhtemelen Paşa, böyle bir ortamda yapılacak anayasal ıslâhatın, ilk Anayasa gibi hüsrarla sonuçlanmasından çekinmektedir.⁷⁶

Bunlarla birlikte, kısa zamanlı uygulamasına rağmen, 1861 Anayasası, halk ve özellikle aydınlar arasında duygusal ve sembolik anlamını korumuştur. 1881 Fransız Himayesini takiben dile getirilen temel ilkelerden birisi, anayasal düzenin tekrar yürürlüğe konması olmuştur. 1888 yılıyla birlikte mücadelelerine hız veren ve *Hâdıra* gazetesi etrafında toplanan milliyetçilerin tespit ettikleri programlarında, Tunus Anayasasını tekrar yürürlüğe koymak da vardı. Daha sonra parti hüviyeti de kazanacak olan milliyetçi hareketlerin “anayasal bir düzen”e kavuşma hedefi, mücadelelerinin önemli bir parçasını oluşturmuştur.⁷⁷

Sonuç

XIX. yüzyılın ortalarında Tunus'ta ortaya çıkan seçkin bir ıslâhatçı grup eyalet özelinde ve Osmanlı genelinde İslam coğrafyasının içerisinde bulunduğu olumsuz durumu önemli ölçüde yönetim biçimiyle ilişkilendirmiştir. Bu kapsamda, bir yandan modern anayasacılık düşüncesinden ilham alarak, bir yandan İslâmî esaslara dayalı geleneksel siyasal düşünceden ve uygulamadan beslenerek anayasacılıkla ilgili düşünceler ortaya koymuşlardır. Ebu Diyâf ve Hayreddin Paşa'nın eserlerinde ifadesini bulan bu ıslâhatçı grubun fikirleri, temel olarak; şerî ve aklî kanunlarla bağlı, adalet ve istişâre esaslarına dayalı sınırlı bir yönetim öngörmektedir. Sınırlı anayasal monarşiye geçit veren bu yönetim, ulemâ ve âyândan oluşan bir meclisin iktidara katılımını ve vüzerânın sorumluluğunu esas almaktadır. Tunus örneğinde ayırt edici bir yön, aynı ıslâhatçı grubun anayasacılık düşüncelerini, komisyonlarında yer aldıkları ve temelde dış dinamiklerden kaynaklanan sebeplerle ortaya çıkan anayasal belgelerde tecrübe etme imkanı

76 Çetin, *Hayreddin Paşa*, s. 115–116; Abdülcelil Temîmî, *Mürâselât ve Vesâiku'l-Vezîri'l-Ekber Hayreddîn*, el-cüz'ü'l-evvel, Müessesetü't-Te-mîmî, Zağvan 1999, s. 23–25.

77 Tuğ, *Anayasa Hareketleri*, s. 156–159.

bulmaları, hatta önemli görevler olarak uygulamalarına bizzat katılmalarıdır. Bu belgeler; Tanzimat ve Islâhât Fermanlarından yararlanılarak ortaya konan 1857 tarihli *Ahdü'l-Emân* ve türünün İslam-Osmanlı coğrafyasında ilk örneği olarak kabul edilen 1861 tarihli Tunus Anayasası'dır. Tunuslu ıslâhatçıların fikirlerini ortaya koyuşları Yeni Osmanlılarla hemen hemen aynı zamana denk gelirken, anayasa deneyiminin Osmanlı Devleti'nden on beş yıl önce olması dikkat çekicidir. Ancak, esas olarak dış dinamiklerin ortaya çıkardığı ve üç yıl süren bu anayasa uygulamasının başarısızlıkla sona ermesinden olsa gerek, Tunuslu ıslâhatçılar eserlerinde hiçbir şekilde bu tecrübeden bahsetmemişlerdir. Tunuslu ıslâhatçıların anayasacılık düşüncelerine yer verdikleri temel eserlerini *Ahdü'l-Emân* ve *Kanunu'd-Devle* tecrübesi esnasında veya sonrasında kaleme aldıklarını da unutmamak gerekir.

Tunus anayasacılığının Osmanlı merkezine nispetle daha önce ortaya çıkışı, özellikle Fransa örneğinde şekillenen dış etki-baskı ve siyaset kadar, o dönem Batı'da kanunlaştırmanın ve anayasacılığın temsilcisi sayılan Fransa ile Tunus'un yakın ve sıcak ilişkisine de bağlanabilir. Nitekim Tunuslu ıslâhatçılar Yeni Osmanlılar'dan daha önce Fransa'yı bizzat görme ve tanıma imkanı bulmuşlardır. Bu temaslar ve dönemin güçlü Fransız anayasacılık tecrübesi Tunuslu ıslâhatçıları oldukça etkilemiş, düşünce ve anayasa uygulamasında Fransa'yı model almaya itmiştir.

Bağımsızlığa işaret eden bir devlet belgesi olarak ortaya çıkışı, kısa süreli uygulaması ve merkezle iletişimin güçlü olmaması, Tunus anayasa tecrübesinin Osmanlı merkezinde gerekli ilgiyi görmemesinde etkili olmuş olmalıdır. Bununla birlikte, Hayreddin Paşa'nın *Akvemü'l-Mesâlik* adlı eserinin neşrinden kısa süre sonra, mukaddime bölümünün Türkçeye çevrilmesi, Paşa'nın fikirlerinin Yeni Osmanlılar ve Bâbîâli devlet adamları tarafından bilinmesini sağlamıştır. Yeni Osmanlıların, meşrûti yönetim için temel dayanaklarından en önemlisini oluşturan "meşveret" kavramı başta olmak üzere Paşa'nın fikirlerinden etkilendikleri bilinmektedir. Tunus anayasa tecrübesi basının yaygın bir iletişim aracı haline geldiği Meşrutiyet arifesinde, sınırlı da olsa, Osmanlı meşrutiyeti için destek sağlayıcı bir örnek olarak gösterilmiştir.

Gerek *Ahdü'l-Emân* ve gerekse *Kânûnu'd-Devle*'nin ilanında baskın unsurun dış etken olması ve kısa süreli uygulama Tunus'un anayasacılık konusundaki muvaffakiyetini gölgelememeli. En azından, ortaya konulan düşünceler ve anayasa uygulama-

ması sonraki Tunuslu aydınları etkilemiştir. Anayasa tecrübesi, daha sonra Tunuslu milliyetçilerin anayasal bir düzen taleplerinde önemli bir başlangıç oluşturmuştur.

Abstract

The Restriction of Authority in the Ottoman Geography and Constitutionalism: the Tunisian Experience

Tunisia had been under Ottoman rule since 1574, although in practice it was largely an autonomous province. In the middle of the 19th century, increased European economic and political influence and despotism of the Tunisian Bey prompted the British and the French to force the Bey to issue *Ahd al-Aman* (Security Covenant; September 1857), a civil rights charter modeled on the Ottoman Tanzimat and Islahat Edicts. The *Ahd al-Aman* granted certain rights and freedoms for non-Muslim subjects. British and French consuls urged Muhammad Bey (1855-1859) to grant a constitution based on the provisions of the *Ahd al-Aman*. Muhammad's successor, Muhammad al-Sadiq Bey (1559–1882), formally promulgated the constitution in 1861 (*Kanun ad-Dawla*), the first of its kind in Muslim territories. The constitution, consisting of 13 headings and 114 articles, established a constitutional monarchy with the Bey and his ministers responsible to the Grand Council, which consisted of 60 councilors nominated for five years and chosen by the Bey and his ministers from among the ministers, high officials, senior officers and notables. The Grand Council participated in the preparation of laws. The executive power belonged to the Bey and his ministers. The independence of the judicial power was recognized in the constitution. With the eruption of the Ali Ben Ghedhahem revolt in 1864, Sadiq Bey cancelled the 1861 Constitution.

Key Words: Constitutionalism, the Tunisian Constitution of 1861, *Ahd al-Aman*, *Kanun ad-Dawla*, Dustûr.